
НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

Г. Христова, аспірантка НЮА України

Зміст і форма в праві: питання співвідношення і взаємовпливу

В сучасній юриспруденції чітко окреслилась тенденція щодо зменшення питомої ваги досліджень, заснованих на використанні низки визначальних категорій діалектики як методологічного інструментарію у вивченні правової дійсності. Разом з тим застосування переосмислених законів і категорії діалектики при пізнанні правових явищ дає можливість виявити їх суспільне значення, тенденції та перспективи розвитку, розробити на цій основі науково обґрунтовані, практично значущі рекомендації.

В правознавстві широко використовуються категорії «форма» і «зміст». Такі поняття, як форма держави, форма права, форми реалізації права, форми викладання правової норми, форми правосвідомості тощо, належать до базового категоріального апарату загальної теорії держави і права. Зміст явищ, що передаються цими поняттями, фактично досліджується при формулюванні їх визначень, функцій та принципів. Але значення цих правових термінів потребує істотного переосмислення з урахуванням новітніх тенденцій у філософському розумінні форми і змісту та пов'язаних з ними категорій.

Філософське розуміння діалектики форми та змісту зводиться до такого: кожне явище має зміст і форму. Зміст становить сукупність усіх складових елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, суперечностей, тенденцій. Форма є способом вираження та існування змісту. Між змістом і формою існує складний діалектичний взаємозв'язок, який полягає передусім у тому, що зміст і форма знаходяться в єдності. Зміст завжди оформлений, форма завжди змістовна. Змінювання змісту викликає й зміну форми; форма в своєму розвитку іде за змістом,

відповідає йому. В діалектичній єдності змісту і форми вони не виступають як «рівноправні» сторони — зміст є визначальною стороною, основою цієї єдності. Форма ж вторинна, похідна від змісту, залежить від нього. Однак форма не пасивна стосовно змісту, а має відносну активність. Зміст більш рухомий та мінливий, форма ж відрізняється відомою постійністю, тривалістю. Тому в процесі розвитку форма починає відставати від змісту, гальмує його. З часом між ними виникає суперечність, яка завершується ломкою старої форми. Зміст набуває нової, відповідної йому форми та одержує простір для свого подальшого розвитку.

Досить поширеним у літературі є виділення внутрішньої та зовнішньої форм. Такий поділ є результатом історичного розвитку категорій «форма», «матерія», «зміст». Категорія «форма» з'явилася вже в давньогрецькій філософії, але для античних теорій побудови Всесвіту характерним було співвідношення форми не зі змістом, а з матерією як речовинним першоначалом, простою сукупністю елементів. Категорія «зміст» з'явилася в філософії лише у XVIII ст. у роботах класика німецької філософії Канта. Філософське розуміння категорії «форма» як категорії, що співвідноситься з матерією, та як категорії, що співвідноситься із змістом, призводить до виникнення дуалізму форми та її роздвоєння на «форму зовнішню» і «форму внутрішню», яке вперше формулюється в філософії Гегеля. Розкриваючи сутність обох форм, Гегель писав: «Ми маємо подвоєння форми: по-перше, вона, як рефлектована всередину себе, є змістом; по-друге, вона, як нерелефтована всередину себе, є зовнішне, байдуже для змісту існування»¹. Отже, фактично виникають дві різні категорії, об'єднані лише єдиною назвою (омоніми). Внутрішня форма діалектично співвідноситься зі складом об'єкта, а зовнішня форма утворює діалектичну пару зі змістом².

На позначення зовнішньої форми з метою подолання термінологічного паралелізму в науковий обіг поступово вводиться термін «структура», який означає відносно сталу єдність елементів, взаємних відносин та зв'язків, що зумовлює цілісність об'єкта, інваріантний аспект системи³. Тоді постає принципо-

¹ Гегель Г. В. Ф. Сочинения. — М., 1959. — Т. 1. — С. 224.

² Такий підхід відстоюють В. Агудов, В. Вдовиченко, О. Зелькіна, А. Мамзін, В. Тютін та інші вчені.

³ Див.: Философская энциклопедия / Под ред. Ф. В. Константинова. — М., 1970. — Т. 5. — С. 140.

ве питання: як структура співвідноситься зі змістом? Якщо структура не входить до змісту, то виявляється, що зміст — це лише безсистемна сукупність елементів (склад). Але тоді порушується фундаментальне положення діалектики форми і змісту — примат змісту над формою, оскільки проста сукупність неструктурованих елементів утрачає свою унікальність і не може визначати розвиток форми. Ще Аристотель наголошував на тому, що для пізнання буття «мало сказати, з яких елементів воно складається, бо важливо не те, з чого складається сутність будь-якого об'єкта, а те, яким чином вона складена з цих складових елементів»¹. Отже, зміст є діалектичною єдністю складу та структури (у цьому контексті — синоніму внутрішньої форми), чим й зумовлюється його визначальна роль відносно форми.

Викладені положення про співвідношення змісту і структури, внутрішньої і зовнішньої форм дозволяють уточнити застосування відповідних категорій при аналізі права.

Перш ніж розглянути діалектику змісту та форми права як ядра правової дійсності, треба зупинитися на двох принципово відмінних аспектах змісту та форми права, його взаємодії з іншими суспільними явищами. Перший, — коли право співвідноситься з іншими соціальними явищами (економікою, політикою, суспільною свідомістю), воно виконує функцію правової форми відносно цих явищ, виступає «об'єктивно необхідною формою фактичних відносин»²; другий, — коли право розглядається як відносно самостійне, поза зв'язками з іншими явищами утворення, яке має власні форму та зміст.

Результатом еkleктичного поєднання цих двох підходів до права є поділ змісту права на матеріальний (фактичний) та юридичний (власне правовий) зміст³. Таке розуміння змісту права

¹ Цит. за: Агудов В. В. Категории «форма» и «структура». — М., 1970. — С. 20.

² Явич С. Я. Сушность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. — Л., 1985. — С. 14.

³ Так, С. Алексеев зазначає, що «фактичний зміст юридичних установлень, норм, принципів становить все те, що «дано» в законах, інших джерелах самими фактичними відносинами, які регулюються правом, — відносинами економічними, політичними, моральними, психологічними та багатьма іншими... До власного юридичного змісту належить сама по собі догма права, а також її структура, особлива «правова» побудова часток юридичної матерії, що реалізується в принципі, в ідеалі логіки права» (Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999. — С. 282).

не враховує того, що право як цілісне явище відображає об'єктивну дійсність «не просто в дзеркальній формі, а в узагальненій, концентрованій та перетвореній формі»¹, тобто в абстрактній нормативній формі. Саме завдяки такому відображенню дійсності право стає абстрактною та загальною мірою індивідуальної свободи і набуває можливості зворотного впливу на фактичні відносини.

Розуміння права як форми суспільних відносин і як цілісного явища, що має власну форму і зміст, є проявом одного з характерних елементів діалектики форми і змісту — їх співвідносності. Це означає, що зміст і форма не можуть розглядатися окремо, оскільки вони є змістом і формою тільки в даних конкретних відносинах. Форма певного змісту може виступати в інших конкретних відносинах як зміст, що має власну притаманну йому форму. Так і суспільні відносини різного змісту, які охоплюють усі сфери людського буття, можуть мати правову і неправову форми. Але, будучи об'єктивно зумовленим суспільними відносинами на конкретно-історичному етапі їх розвитку, право виступає як відносно самостійний феномен суспільного життя, що має власні зміст і форму. Отже, надалі в рамках цієї статті розглядатимуться зміст і форма права як діалектично співвідносні протилежні сторони одного й того ж соціального цілого.

Питання форми і змісту права безпосередньо залежить від концепції праворозуміння. Усвідомлюючи неможливість всебічного аналізу всього спектра наукових поглядів на право в цьому дослідженні, зазначимо, що ми розуміємо під правом систему чинних, об'єктивно зумовлених правових норм, які визнаються державою та користуються державною підтримкою аж до примусу. Тоді вихідним елементом змісту права є нормативні явища — постійно повторювані суспільні відносини, якими встановлюються абстрактні загальнообов'язкові правила поведінки. Вони обумовлені конкретно-історичним етапом розвитку суспільства та відповідають вимогам соціальної справедливості і розумності. Крім норм права, зміст права також становлять його принципи — об'єктивні вихідні незаперечні імперативні вимоги, які ставляться до всіх суб'єктів права з метою забезпечення правопорядку. Безпосередньо виходячи із

¹ Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). — М., 2000. — С. 172.

сутності права, принципи висловлюють головне та вирішальне у його змісті, посідають відносно норм особливе місце, об'єднують останні в соціально та юридично цілісну систему. Принципи права є нормативними регуляторами суспільних відносин як через відповідно структуровані юридичні норми, так і безпосередньо, коли, у разі виявлення прогалин в законодавстві, принципи виступають головним, якщо не єдиним, правовим засобом врегулювання конкретних відносин.

Отже, зміст права як соціального цілого складають правові норми та принципи, які взаємопов'язані між собою та утворюють відповідну структуру права — сукупність правових норм, інститутів, галузей права. Зміст права є об'єктивним, він складається в результаті повторюваності певних суспільних відносин у структурованому вигляді та визначений наперед конкретно-історичними умовами, тенденціями та перспективами розвитку суспільства. Зміст права треба відрізнити від його сутності. Якщо сутність відображає внутрішню природу права, його головні, визначальні якісні характеристики, без яких право взагалі перестає бути собою, то зміст права — це вираження його сутності в численних та різноманітних її проявах, в усій системі повторюваних суспільних відносин.

Зміст права офіційно формулюється, існує та розвивається в певній формі, що безпосередньо відповідає фундаментальній ознаці права — формальній визначеності. Форма права є способом його існування, вираження та перетворення. В правознавстві при розгляді форми права майже всі автори розрізняють внутрішню та зовнішню форми права. Під внутрішньою формою права розуміють його структуру, систему елементів, які складають зміст даного явища; під зовнішньою — об'єктивованний комплекс юридичних джерел, які формально закріплюють правові явища¹. Хоча таке розуміння форми права для багатьох дослідників є аксіоматичним, воно базується на історичному дуалізмі форми (про що вже йшлося) та не враховує те, що внутрішня форма (структура) входить до змісту права, чим і визначається його примат над формою. З цих позицій вживання терміна «внутрішня форма права», так само як і терміна «внутрішня форма норми права», є недоцільним.

¹ Див.: Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М., 1999. — С. 329.

Форма права являє собою сукупність визнаних конкретною державою офіційно-документальних способів вираження та існування норм права, до яких належать нормативний правовий акт, нормативний договір, судовий прецедент та правовий звичай. Треба зазначити, що у рамках національної правової системи визнаними державою формами права можуть бути не тільки одна з наведених форм (наприклад, нормативний правовий акт), а й декілька з них, а досить часто й всі одразу (як у правовій системі США) при домінуванні однієї з цих форм. Конкретні норми права виражаються зовні (оформлюються) в нормативних приписах та залежать від способу викладення норм права, система цих нормативних приписів й становить законодавство у широкому розумінні.

Втілюючи зміст права, законодавство як його форма має свою закономірну структуру. З визначальної ролі змісту права випливає, що його структура також є визначальною, первинною щодо структури форми, яка, будучи при цьому відносною автономністю, виступає як вторинна структура права. Оскільки структура права, як зазначає С. Алексеев, «хоча й недостатньо коректно з філософського боку має назву «система права»¹, то це дає можливість зробити висновок про те, що система права і система законодавства як окремі суспільні явища співвідносяться між собою як зміст і форма.

Як і кожна форма, законодавство не є пасивним елементом відносно змісту права. Особливості форми права зумовлюють багато чинників, від яких залежить ефективність правових норм — коло суб'єктів, на яке поширюється їх дія, характер нормативності, ступінь юридичної сили правових актів, методи та способи правового регулювання відповідних суспільних відносин тощо. Активність законодавства виявляється й у зворотному впливі на правовий зміст з метою його вдосконалення шляхом систематизації законодавства (кодифікації, інкорпорації), закріплення прогресивних («випереджаючих») законодавчих положень, які відповідають тенденціям суспільного життя та стимулюють певні суспільні відносини, спрямовують їх розвиток.

Такий підхід актуалізує питання співвідношення змісту та форми права при виданні та дії окремих видів юридичних актів. Виявляється, що певні юридичні акти відповідних державних

¹ Алексеев С. С. Теория права. — М., 1994. — С. 110.

органів та посадових осіб можуть як втілювати у собі правові норми, тобто виступати формами права, так і належати до інших категорій юридичних актів — актів застосування права, інтерпретаційних актів, актів контролю тощо. Так, укази Президента України можуть містити як правовий зміст, так і індивідуальні приписи (зокрема, укази про призначення на посаду), тобто належати до правозастосовних актів. Аналогічна ситуація характерна для рішень деяких органів виконавчої влади, судових інституцій, контролюючих установ. Отже, доцільно було б розмежувати формальні ознаки різних за змістом юридичних актів (їх назви, необхідні реквізити), деталізувати процедури їх прийняття та реалізації, що сприяло б визначенню місця цих юридичних актів у механізмі правового регулювання.

Низку питань у контексті співвідношення змісту і форми потягло за собою створення нових інституцій в системі органів державної влади України, які наділені характерними, властивими лише їм функціями (зокрема, Конституційний Суд України). Рішення цих органів фіксуються у певних офіційно-документальних формах, тобто юридичних актах, які є втіленням специфічного змісту їх діяльності та мають йому відповідати. Таким чином, постає питання щодо адекватного визначення місця юридичних актів цих органів у системі юридичних актів України. Однак ця проблема має стати предметом подальшого дослідження.

Юридична наука радянських часів, керуючись марксистським розумінням права, одноголосно визнавала, що «зміст права утворює об'єктивована в системі загальнообов'язкових норм, піднесена до закону державна воля»¹. Якщо припустити, що правові норми та принципи є результатом державного волевиявлення, навіть волевиявлення народу в цілому, це означатиме, що вони мають суб'єктивний характер, оскільки воля як така є категорією суб'єктивною. Тоді виходить, що правові норми та принципи визначаються не об'єктивними законами суспільного розвитку, а залежать від того, наскільки адекватно воля уповноважених суб'єктів державної нормотворчості відтворює ці закономірності суспільного життя. Таким чином заперечується об'єктивний характер правових норм і принципів, право в цілому розуміється як штучне утворення. Деякі автори вже за наших

¹ Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. — Свердловск, 1972. — Т. I. — С. 24.

часів наголошують на тому, що «відбувається своєрідне роздвоєння правових норм на об'єктивні та суб'єктивні моменти»¹.

Гадаємо, що тут має місце підміна змісту права його формою — законодавством. Відтворюючи об'єктивний за своєю природою зміст права, законодавство як результат діяльності уповноважених суб'єктів державної нормотворчості має суб'єктивно-об'єктивний характер. При чому роль суб'єктивного чинника досить велика. Для того щоб відтворити зміст права у законодавстві, його треба вірно «побачити», «відчути», «усвідомити» в фактично існуючих суспільних відносинах, адекватно оцінити реальні потреби та перспективи суспільного розвитку. Якщо ці умови законодавцем не виконані, результат його законотворчої діяльності не є формою права, оскільки має неправовий зміст. Але у той же час такі законодавчі положення мають юридичну силу та забезпечені державною підтримкою аж до примусу, що призводить до панування неправового закону, порушення принципу верховенства права.

Саме з метою запобігання законодавчому свавіллю в демократичних країнах створені та діють органи конституційної юстиції (контролю). Визнаючи юридичний акт відповідних органів державної влади таким, що не відповідає конституції, надаючи офіційне тлумачення, орган конституційної юрисдикції фактично вдосконалює правову форму конкретних норм права шляхом розкриття їх змісту, конкретизації кола суб'єктів, на яких вони поширюються, визначення характеру їх взаємозв'язку з іншими правовими нормами відповідно до загальних принципів права. Рішення органу конституційного контролю є остаточними та не підлягають оскарженню, а відтак, мають вищу юридичну силу та державно-владний характер. За своїм змістом акти органів конституційної юстиції переважно належать до актів тлумачення права, що має офіційний нормативний характер, та актів скасування неправових законодавчих положень. Отже, акти Конституційного Суду України вносять істотні зміни в механізм правового регулювання, що зумовлює необхідність визначення їх юридичної природи з урахуванням діалектики форми і змісту права.

Таким чином, як слушно зауважив А. Ушаков, проблема змісту і форми у праві виступає як важлива частина методології

¹ Керимов Д. А. Проблемы общей теории государства и права. — М., 2000. — С. 171.

законодавця¹. Належне розуміння діалектики змісту і форми права має визначати правову політику держави, сприяти законодавчому визнанню нових форм права, наданню їм відповідного статусу в системі юридичних актів України.

Надійшла до редколегії 10.05.02

Т. Гавриш, аспірантка НЮА України

Особливості процесуального статусу осіб, викликаних для участі у провадженні по кримінальній справі в порядку міжнародної правової допомоги

Чинні міжнародні договори України про правову допомогу в кримінальних справах передбачають можливість виклику свідка, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників, а також експертів до компетентних установ іноземної держави для проведення допиту або участі в інших процесуальних діях.

Вступаючи у сферу кримінального судочинства, зазначені особи набувають відповідного процесуального статусу, який в даному випадку має певні особливості. Перш ніж проаналізувати їх, слід визначитися з поняттям правового і процесуального статусу особи, оскільки воно є базовим в аспекті розглядуваної проблематики і одним з найбільш дискусійних у правовій науці в цілому і в кримінально-процесуальній зокрема.

В загальному плані правовий статус особи характеризується як система прав і обов'язків, законодавчо закріплена державами в конституціях, міжнародно-правових актах про права людини та інших нормативно-юридичних актах².

Вузьке тлумачення поняття правового статусу особи, віднесення до його складу виключно прав і обов'язків не є загаль-

¹ Див.: Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики. — Пермь, 1967. — С. 26.

² Див.: Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М., 2001. — С. 225.